

Müslümanlarda Tarih Yazıcılığının Teşekkül Dönemi (M. 7.-10. Yüzyıllar)

Abdulkadir Macit | 0000-0002-5446-1924 | abdulcadir.macit@kocaeli.edu.tr

Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı, Kocaeli, Türkiye

ROR ID: 0411seq30

Öz

İslâm tarih yazıcılığının teşekkül dönemi İslâm'ın ilk üç yüzyılımı kapsamaktadır. Bu dönemde Müslümanlar tarih yazıcılığına özellikle siyer ve megâzî, genel, hususi ve şehir/bölge tarihleri olarak dört ana kategori üzerinden tarihyazım türlerinin genişletilmesi gibi çok önemli bir katkı sunmuşlardır. Bu sayede Müslümanlar dünya tarihinde tarihyazımına çağ atlatmışlardır. Bu çalışmada İslâm'dan önce diğer toplumların ve Arapların tarih yazıcılığındaki yeri ortaya konulmuş ve İslâm'da tarih yazıcılığının gelişiminin kendine has sebepleri ve özellikleri izah edilmiştir. Bu bağlamda İslâm tarih yazıcılığının, kendinden önceki birikimleri dikkate alan cihetinin fark edilir bir şekilde İslâm dininin kendine has yapısı ile birlikte gelişim ortaya koyduğu aşikar hale getirilmiştir. Bu konuda Medine ve Kûfe ekolünün bu sürece rehberlik ederek Müslümanlarda tarih yazıcılığının örneklemini ortaya çıkardığı belirtilmiştir. Bu örneklemeler teşekkül döneminin sadece türlerinin değil aynı zamanda tarih yazıcılığının usul ve ilkelerinin de belirlenmesini sağlamıştır. Dolayısıyla bu çalışma Müslümanlarda tarih yazıcılığının uzak tarihine yani teşekkül dönemine odaklanarak batılı teorilerin bir kurgu, esasen bir daral(t)ma ve tahrifat teşebbüsü olduğunu, iddia edilenin aksine Müslümanların tarih yazıcılığını geliştirdiğini ve ona çağ atlattığını ortaya koymayı hedeflemektedir. Diğer taraftan Müslümanları kendi tarih yazıcılığı kökenleri ile bağlantılarını yeniden kurarak var olan yenilmişlik psikolojisinden ve tarihyazımına etki ve katkılarının olmadığı yanılgısından bir nebze arındırmayı hedeflemektedir. Bu sayede Müslümanlar hem Batılı algı ve kurgudan hem de daraltıcı ve indirgemeci yaklaşımdan uzaklaşmış olabileceklerdir. Zira bugünkü modern daralmadan çıkışı sağlayacak olan yine Müslümanların tarih yazıcılığı ilkeleri, tecrübeleri ve birikimleri olacaktır.

Anahtar Kelimeler

İslâm Tarihi, İslâm Tarih Yazıcılığı, Teşekkül Dönemi, Genel Tarihler, Hususi Tarihler.

Atıf Bilgisi

Macit, Abdulkadir. "Müslümanlarda Tarih Yazıcılığının Teşekkül Dönemi (M. 7.-10. Yüzyıllar)". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/1 (June 2024), 95-120.

<https://doi.org/10.33718/tid.1448396>

Geliş Tarihi : 07.03.2024

Kabul Tarihi : 30.04.2024

Yayın Tarihi : 30.06.2024

Değerlendirme : İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Etik Beyan : Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Taraması : Yapıldı - iThenticate

Çıkar Çatışması : Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman : Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans : Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Formation Period of Islamic Historiography (7th-10th Centuries B.C.)

Abdulkadir Macit | 0000-0002-5446-1924 | abdulcadir.macit@kocaeli.edu.tr

Kocaeli University Faculty of Theology, Department of Islamic History, Kocaeli, Türkiye

ROR ID: 0411seq30

Abstract

The formation period of Islamic historiography covers the first three centuries of Islam. During this period, Muslims made a very important contribution to historiography, especially by expanding the types of historiography around four main categories: sirah and maghazi, general, specific and city/regional histories. In this way, Muslims have made a breakthrough in historiography in world history. Research into historical writings predating Islam sheds light on the depiction of other societies and Arabs, while also elucidating the distinct reasons and features underlying the evolution of historical writing within the Islamic tradition. It becomes increasingly evident that Islamic historiography evolved with a unique emphasis on integrating previous knowledge, reflecting the framework of the Islamic faith. The Medina and Kufa schools are suggested to have spearheaded this development, outlining the framework for Islamic historiography in four primary classifications. These examples not only identify the categories within the formative era but also elucidate the methods and fundamentals of historiography. The aim of this study is to dispel the prevailing defeatist mind-set among Muslims and challenge the misconception that they have had no impact or contribution to historical writing by reconnecting them to the roots of their own historical tradition. This approach will enable Muslims to transcend both Western historical narratives and fiction, as well as the limiting and oversimplified perspectives they entail. It is the historiographical principles, experiences, and knowledge of Islam that will provide an avenue for liberation from contemporary constraints.

Keywords

Islamic History, Islamic Historiography, Formation Period, General History, Special History.

Citation

Macit, Abdulkadir. "Formation Period of Islamic Historiography (7th-10th Centuries B.C.)". *Trabzon Theology Journal* 11/1 (June 2024), 95-120.

<https://doi.org/10.33718/tid.1448396>

Date of Submission : 07.03.2024

Date of Acceptance : 30.04.2024

Date of Publication : 30.06.2024

Peer-Review : Double anonymized - Two External

Ethical Statement : It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Plagiarism Checks : Yes - iThenticate

Conflicts of Interest : The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support : The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License : Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Müslümanlar tarihyazımını insanlığın nasıl var olduğu, ne halde olduğu ve gelecekte ne durumda olacağı şeklinde üç tarihî hal üzerinden açıklamıştır. İnsanlık için bu üç tarihî hal, “Nereden geldik?”, “Neredeyiz?” ve “Nereye gidiyoruz?” sorularına verilen cevaplar etrafında izah edilmiştir. Kur’ân-ı Kerîm bunlardan birincisine yaratılış (Hz. Adem’in ve Hz. Havva’nın cennette yaratılışı), ikincisine yakın tarih (dünya hayatı, insanlık tarihi), üçüncüsüne ise uzak tarih (ahiret hayatı) ile cevap verir. Yani insanlık tarihi yaratılış ve hayat ikilisi üzerinden takdim edilir. Buradan hareketle İslâm tarihyazımının “Longue durée” bakış açısı ile yaratılıştan ahirete uzanan bütünlük (makro tarihçilik) üzere bir tasavvur ortaya koyduğunu belirtebiliriz.

Modern tarihyazım anlayışı özellikle 19. ve 20. yüzyılda hümanizm, rasyonalizm, sekülerizm ve ilerlemeciliğe dayalı olarak şekillenmiştir. Bu anlayışa dayalı olarak tarih yazıcılığı Batılı yeni-insanın seçkinciliğine ve üstünlüğüne dayalı, bilgi kaynağı olarak sadece insan aklını dikkate alan, dünya merkezli, coğrafi olarak Batıyı merkeze alan ve insanlık tarihinde Yunan’dan Roma’ya, Roma’dan Avrupa toplumlarına bir gelişimin ve ilerlemenin olduğu şeklinde organize edilmiştir. Bu tarihyazımında Batı dışı toplumlar tarihin dışına itilmekle kalmamış aynı zamanda kendilerine kurgusal bir tarih dikte edilmiştir. Buna göre Batı dışı toplumlar Batı’nın merkez ve ileri konumu karşısında sadece son asırlarda değil tüm tarih boyunca çevrede ve geride bırakılmıştır.

Bu yazım tarzı fark edileceği üzere İslâm’ın insanlık tarihi tasavvuruna yönelik gerçekleşen çok büyük bir tahrifatı da içermektedir. Bu tahrifat İslâm’ın tarihyazım tasavvurunda yaratılışın yerine insan türünün evrimi, sekülerizmin etkisiyle ahiret hayatının (uzak tarih) iptali veya ihmal edilebilirliği ile hayatın sadece dünya cihetine (yakın tarih) odaklanma üzerine kendisini kurgulamıştır. Dünya hayatında da yalnızca Batılı insanı merkeze koyarak onun yapıp etmelerini dikkate alarak ve Allah’ı ve peygamberliği tarihin aktörleri olarak görmeyip dahası bunları tarihin dışına iterek tarihi sadece insan merkezci olarak yeniden yazarak daha ileri bir adım atmıştır. Dolayısıyla modern tarih aslında İslâm’ın tarihyazım anlayışına büyük bir meydan okumayı ve inanç manzumesi ve kıymetler dünyasına dayalı geliştirdiği tarihyazım türlerinden birisi olan genel tarih (insanlık tarihi) teklifini gündemden düşürmeyi hedeflemektedir. Bu şekilde insanlık tarihini, aktör olarak sadece insana, mekan olarak sadece dünyaya, zaman olarak da sadece yakın tarihe indirgeyerek açıklamak eksik ve yanlış bir inşadır.

İlerlemeci tarih anlayışına göre medeniyet tarihinin zirvesi olarak görülen Batı medeniyetinin aslında insanlık tarihinin aşamalarından bir aşama olduğu ve diğer toplumların da kendilerine mahsus medeniyet tasavvurlarının olduğu post-modern tartışmalarla 20. yüzyıl itibarıyla anlaşılmalıdır. Buna rağmen İslâm gibi kadim medeniyet havzalarındaki toplumların tarihyazımı hususunda şimdiki durumlarının anlaşılması için yakın geçmişlerinden ziyade tarihsel kökenlerine yönelmek gerektiği, bunun da Batı merkezli tarih teorilerinin bakış açısıyla açıklanamayacağı izahtan varestedir. Bu sebepten İslâm tarih yazıcılığının bugününün anlaşılması ancak uzak geçmişinin ortaya çıkarılması ve tarihi süreçte geçirdiği aşamaların takip edilmesi ile mümkün olacaktır. Bu hususta ana hatlarıyla İslâm tarih yazıcılığını üç döneme ayırabiliriz. Bunlar; Teşekkül Dönemi (7-10. yüzyıl), Gelişim Dö-

nemi (11-18. yüzyıl) ve Daralma, Dönüşüm ve Çeşitlenme Dönemi'dir (19-20. yüzyıl). Biz bu çalışmada İslâm tarih yazıcılığının teşekkül dönemini bu sürece eşlik eden ekoller, aktörler ve türler üzerinden ele almayı planladık. Zira Gelişim Dönemi'nde İslâm tarih yazıcılığında çok farklı havzalar, hanedanlar ve lisanlar devreye girmekte ve bunun takibinin de yine özel olarak havza ve hanedanlar üzerinden yapılması gerekmektedir.

Müslümanlarda tarih yazıcılığının teşekkül dönemini ele alan doğrudan ve dolaylı, pek çok eser kaleme alınmıştır.¹ Bu eserler, meselenin ya sadece bir boyutuna odaklanmakta ya bütünü isklamakta ya bütünü ele alarak parçalardan kopmakta ya da günümüz meydan okumalarına karşı bir cevap üretecek ve tarihyazımına dair bir teklif içerecek mahiyetten uzak durmakla yeterince işlenmemiş açık alanlar bırakmaktadır. Bu sebeple **İslâm** medeniyetinin ana havzalarında kaleme alınan tarih kaynaklarının kendi dönemi ve sonrası için nasıl bir katkı oluşturduğunun tartışılmasının yanı sıra Müslümanlarda tarih yazıcılığının bu havzalarda ne tür süreçlerden geçerek şekillendiğinin ortaya **çkarılması** ihtiyacı doğmuştur. Bu ihtiyacı gidermek gayesiyle Medeniyet Havzalarında Tarih ve Tarihçilik (MHTT) projesi² başlatılmıştır. Proje kapsamında İran,³ **Mısır**,⁴ Balkanlar⁵ ve Hint Alt Kıtası⁶ üzerine çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar neticesinde ortaya çıkan eserler ile fark edilmiştir ki gerek havzaların gerekse de çağdaş dönemin tarihyazımı geçmişin birikiminden bağımsız anlaşılabilir. Şayet geleceğe yönelik yeni bir inşa süreci işletilmek isteniyorsa geçmişin birikimi ortaya serilip ona yaslanmadan bu gerçekleştirilemez. Bu saikten yola çıkarak Müslümanlarda tarih yazıcılığının ilk üç asırlık teşekkül sürecinin tarihî arka planı, etkenleri, aktörleri, eserleri ve ekolleri ile bütünlüklü bir şekilde ele alınması gerektiği kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu çalışma bu ihtiyacın karşılanmasına binaen ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Müslümanlar özellikle siyer ve megâzî, genel, hususi ve **şehir/bölge** tarihleri olarak dört ana kategori etrafında tarihyazım **türlerini genişletmişlerdir. Bu türlerle tarih** yazıcılığına çok önemli katkılar sunmuşlar ve dünya tarihinde tarih yazıcılığına çağ atlatmışlardır. Teşekkül dönemi tarih yazıcılığı ile ilgili bu gelişmeler üzerine sonraki yedi

- 1 Bu alanda çalışan araştırmacılar arasında başta Heinrich Ferdinand Wüstenfeld (ö. 1899), Carl Brockelmann (ö. 1956) ve David Samuel Margoliouth (ö. 1940) gibi isimleri sayabiliriz. Daha sonra önemiyetine binaen şu eserleri zikretmemiz gerekmektedir: Nabia Abbott, *Studies Arabic Literary Papyri I: Historical Texts* (Chicago: University of Chicago Press, 1957); Muhammed Hamidullah, *İslam Tarihine Giriş*, çev. Ruhi Özcan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2013); Franz Rosental, *A History of Muslim Historiography* (Lieden: Brill, 1952); Abdülaziz ed-Dürî, *İslam Tarih Yazıcılığı Müslümanlarda Tarih İlminin Doğuşu*, çev. Halil İbrahim Hançabay vd. (İstanbul: AlBaraka Yayınları, 2023); M. Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)* (Lieden: Brill, 1967); Tarif Khalidi, *Arabic Historical Thought in The Classical Period* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994); Şaban Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri* (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 2008); Fred McGraw Donner, *Narratives of Islamic Origins: the Beginnings of Islamic Historical Writing* (Princeton: The Darwin Press, 1998); Chase F. Robinson, *Islamic historiography* (Cambridge: Cambridge University, 2003); R. Stephen Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi: Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, çev. Murtaza Bedir-Fuad Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004); Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul: İstanbul Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma (İSAR) Vakfı Yayınları, 1998); Daniel Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, çev. Mehmet Morali (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2014); Fârûk Ömer Fevzi, *et-Tedvînu'l-târîhi inde'l-Müslimîn* (el-Ayn: Merkezi Zayed li't-Türäs ve't-Târîh, 1425/2004).
- 2 İlmî Etüdler Derneği (İLEM), "Medeniyet Havzalarında Tarih ve Tarihçilik (MHTT) Projesi" (Erişim 18 Mart 2024).
- 3 Serhan Afacan vd. (ed.), *İran'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı* (İstanbul: İLEM Yayınları, 2020).
- 4 Halil İbrahim Erol vd. (ed.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı* (İstanbul: İLEM Yayınları, 2021).
- 5 Mehmet Hacısalihoğlu vd. (ed.), *Balkanlarda Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı* (İstanbul: Fikir Kitap, 2024).
- 6 Şefaattin Deniz vd. (ed.), *Hint Alt Kıtası'nda Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı* (İstanbul: Fikir Kitap, 2024).

asırlık gelişim döneminde de muhtelif havzalar ve hanedanlar üzerinden bu katkı derinleştirilerek ve çeşitlendirilerek sürdürülmüştür. Müslümanlarda tarih yazıcılığı son iki asırda modern tarih anlayışının etkisiyle daralma, indirgeme ve tahrifat ile karşı karşıya kalsa da buradan çıkışı sağlayacak olan yine kendi ilkeleri ve tarihî arka planda oluşturduğu tecrübeleri ve birikimleri olacaktır.

1. Anahatlarıyla Tarih Yazıcılığı ve Tarihi

Tarihin toplumlarda meydana gelen olayları kronolojik sıraya göre tanımlamasına, düzenlemesine ve analiz etmesine; bir olay hakkında çeşitli kaynaklardan topladığı bilgileri analiz ederek gerçeği ortaya çıkarmaya çalışmasına ve olayı objektif bir şekilde herkesin önüne sunmasına tarih yazma sanatı veya tarih yazıcılığı denilir. Diğer bir deyişle, tarihinin tarih yazarken izlediği yazma yöntemi için tarih yazıcılığı tanımlaması yapılır. Bu teori, tarihçiliğin yapısını oluşturan tarihyazımı becerileri, yöntemleri, araştırma ve sunma ilkeleri ışığında birincil ve ikincil kaynaklardan elde edilen tarihsel verilerin sağlam eleştiriler yapılmak suretiyle toplanması, değerlendirilmesi, düzenlenmesi gibi unsurlar tarih yazıcılığının yapısını oluşturmaktadır.⁷

1.1. İslâm'dan Önce Diğer Topumlarda Tarih Yazıcılığı

Tarih ilmi ile ilgili çalışmaların bilinen en eski kayıt tutma biçimleri Mezopotamya'da ilk devletler ve imparatorluklar döneminde başlamıştır. Bu hususta destanlar ve “kral listeleri”, “yıllıklar” ve “vakayinameler” gibi alt türleri de içeren kronografik metinler kayda alınmıştır. Yunanlılar bu coğrafyaya hakimiyet kurarak var olan birikim üzerine soybilim ya da mitografi, etnografya (belli yabancı toprakların ve halklarının adetlerinin incelenmesi), güncel tarih, kronografi (özellikle de yetkililerin görev yıllarına bağlı olan bir zaman belirleme sistemi), horografi (belli bir kentnin yıl yıl tarihi) gibi türleri dahil etmiştir. Tarihyazımına Romalıların katkısı ise dünya olaylarının birbirine eklenen öyküler olarak şekillenmesi, Hristiyanlığın etkisi ile de teleolojik ve ilerlemeci düşüncelerin tarihe eklenmesidir.⁸ Woolf'un ifade ettiği bu süreç içerisinde İsrailoğulları tarafından Mısır'da ve Hristiyanlar tarafından özellikle Roma topraklarında oluşturulan yazılı kültürün tarihyazıma etkisini gözden irak tutmamak gerekmektedir.

Bu tarihî arka plan üzerine Müslümanlar, ilk üç asırda, yaşadıkları çağın tarihini kaleme almışlardır. Bundan dolayı şayet onlardan önceki peygamberler ya da krallar gibi büyükler ve özellikle Hz. Muhammed'in hayatı bütün yönleriyle yazmak istenirse tarihçiyi dehşete düşürecek derecede bir bilgi kaynağı oluşturulmuştur.⁹ Teşekkül dönemini Woolf şöyle ifade etmektedir: “9. yüzyılda yalnızca Bağdat'taki tarihçiler 'herhâlde bir haftada çağdaşları olan tüm Fransız ya da Alman tarihçilerin bir yılda ürettiğinden daha fazla anlatı oluşturmuşlardı.’”¹⁰

7 Johan Huizinga, *Philosophy and History: Essays Presented to Earnist Cassirer* (New York: Oxford University Press, 1936), 10.

8 Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, 49-100.

9 İbn İshak, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, haz. Muhammed Hamidullah (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012), 28-29. Eserin Arapça orijinali görülmeli

10 Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, 120.

1.2. İslâm'dan Önce Araplarda Tarih Yazıcılığı

Tarih yazıcılığı birikimsel olarak toplumlardan toplumlara, nesillerden nesillere aktararak sürmüştür. Her toplum veya nesil önceki birikimi geliştirerek tarih yazıcılığına katkıda bulunmuştur. Dünya üzerinde toplumlar tahmin edileceğinin ötesinde bir etkileşim ile birbirlerine bağlı olarak tarih çalışmalarını sürdürmüştür. İnsanlık tarihi, Batılıların iddia ettiği gibi devamlı bir zincirden ibaret olmayıp aksine karşılıklı bir bağ(ım)lılık içinde devam etmiştir.¹¹ Buradan hareketle Müslümanlardaki tarih çalışmaları özelde Arap coğrafyası genelde ise insanlık birikiminden bağımsız bir şekilde anlaşılmalıdır. Şüphesiz Hz. Peygamber döneminden önce Araplarda sözlü ve yazılı gelenek üzerine bir tarih anlayışı ve algısı vardı. Zira Araplar Cahiliye Dönemi'nde kabileler halinde yaşadıklarından kabileler arası gerçekleşen savaşları (Eyyâmü'l-Arab) sonraki nesillere aktarmak üzere sözlü bir gelenek oluşturmuşlardır. Bu sözlü geleneğin bir dayanağını da Cahiliye Dönemi Arap kabilelerinin soy kütükleri (Ensâb) meydana getirmiştir. Araplarda yazılı gelenek içerisinde özellikle Yemen'de şecere, yarı-efsanevi öyküler ve belli bölgelerin tarihi gibi yerli tarih yazımı gelişmiştir. Bunlara örnek olarak 328 tarihli İmruülkays, 578 tarihli Şerâhî ve Güney Yemen'de bulunan kitabeleri zikredebiliriz. Şiir ve şarkılar hem yazılı hem de sözlü gelenek için önemli mecralar oluşturmuştur.¹² Diğer taraftan insanlar Mekkelilerin toplantı yerleri ve meclislerinde geceleyin sohbet için bir araya geldiklerinde Arapların eski günlerini, yolculuklarda görülen yahut duyulan tuhaf şeyleri, hatta çirkin ve saçma sözleri anlatmışlardır. Bu suretle insanlar hem kendi hallerini hem de başkalarının hallerini öğrenmekte, ezberlemekte; ihtiyaçlarına göre istifade etmektedirler. Bu hususta çarpıcı bir örnek olarak Nadr b. Hârîs'i (ö. 2/624) zikredebiliriz. Onun Hire'de Acem kralları, Rüstem ve İsfendiyar'ın haberlerini öğrenerek Hz. Peygamber'in tebliği sonrasında meclislerde bu rivayetleri naklettiği ifade edilmektedir. Bunun yanında Araplar için şiir, İbn Abbas'ın ifadesiyle *Arap'ın Divanı* olarak görülmüş ve Arap şiirinde Arapların meşhur günleri, sosyal hayatı, savaş ve barış gibi önemli olaylar ile ilgili tarihi bilgiler yer almıştır.¹³

2. Müslümanlarda Tarih Yazıcılığının Gelişmesinin Sebepleri

Müslümanlarda tarih yazıcılığının başlangıcı Kur'ân-ı Kerim ile ilgilenmeye dayanmaktadır. Bu hususta Müslümanların Kur'ân-ı Kerim'i anlama ihtiyacı çok önemli bir yer tutmuştur. Bu ihtiyaç daha ilk dönemlerden itibaren yine Kur'ân-ı Kerim temelli olarak karşılanmıştır. Kur'ân-ı Kerim'in mushaf haline getirilmesi ve tefsir faaliyeti ile siyer ve meğâzî yazımında Kur'ân-ı Kerim ayetlerini delil göstermek yaygın bir uygulama haline gelmiştir. Tabii olarak Kur'ân-ı Kerim, sadece Arapların tarihini değil öncelikle yaratılıştan itibaren, peygamberler, krallar ve dinler tarihi olmak üzere genel olarak insanlık tarihinden deliller getirmektedir. Bu minvalde Kur'ân-ı Kerim'in peygamberler, Benû İsrail ve Hıristiyanlık tarihine dair hikayeler (kıssa) hakkında bilgi vermesi, eski milletlerden söz etmesi, dolayısıyla müfessirlerin bu hususta diğer kaynaklara müracaat etmeleri tarih yazıcılığına dair haberlerin artmasına neden olmuştur.¹⁴

11 Muhammed Hamidullah, ilk İslâm Devleti, çev. İhsan Süreyya Sırma (İstanbul: Beyan Yayınları, 2105), 136.

12 İbn İshak, Hz. Muhammed'in Hayatı, 27.

13 İbn İshak, Hz. Muhammed'in Hayatı, 27-28.

14 Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm* (Kahire: Lücneti't-Te'lîf ve't-Tercüme ve'n-neşr, 1934), 2/350 vd.

Kur'ân-ı Kerim, insanları, kâinatın yaratılış hallerini ve çeşitli insan topluluklarının durumlarını ülkelerinde gezip dolaşarak incelemeye teşvik etmekte ve bunu defalarca tekrarlamaktadır.¹⁵ Bu hususta “Sizden önce(ki milletlerin başından) nice olaylar gelip geçmiştir. Yeryüzünde gezin dolaşın da yalanlayanların sonunun nasıl olduğunu bir görün.”¹⁶ ve “(Yine) onlar, yeryüzünde dolaşıp kendilerinden öncekilerin sonunun nasıl olduğuna bakmadılar mı?”¹⁷ ayetleri bir toplumun tarihinin incelenmesi isteniyorsa yaşanılan şehir ve kütüphaneden çıkılarak o toplumun yaşadığı yerlere gidilmesi gerektiğine dair işaretler barındırmaktadır. Buradan hareketle ilim adamının olabildiğince fazla bilgi toplamak ve eğitim almak amacıyla yapması gereken yolculuğun adı *rihle* (*er-rihle fi talebi'l-ilm*) olarak belirtilmektedir. Bu yolculukları muhaddisler başlatmış tarihçiler de devam ettirmiştir. Nitekim Hz. Âdem'in ayak izinin tespiti için yapılan seyahat bu konunun sarih bir numunesidir. Müslümanların erken dönemde Hint topraklarına gitmelerinin temel nedenlerinden birisi de Seylan'da (Sri Lanka) Hz. Âdem'in ayak izinin bulunduğuna yönelik rivayetlerin doğruluğunu araştırmak olmuştur. Hintli bir fıkıh âlimi ve aynı zamanda bir tarihçi olan Melîbârî (ö. 991/1583) Malabar tarihi hakkındaki meşhur çalışmasında Hz. Âdem'in ayak izini görmek için Seylan'a yaptıkları yolculuk sırasında Hindistan'ın güneybatısındaki Malabar'a gelen ilk Müslümanlardan bahsetmektedir. Bu ziyaretin hicrî ikinci asrın başlarında gerçekleştiği anlaşılmaktadır.¹⁸

Tarih yazıcılığının gelişiminde sözünü ettiğimiz sebeplerden, fakat özellikle tarih ilminin İslâm'ın ortaya çıkardığı diğer ilimlerden bağımsız bir şekilde ortaya çıkmış olmadığı üzerinde durmamız gerekmektedir. Açıkça görünen o ki tarih ilmi birçok ilimle paralel bir şekilde ortaya çıkmıştır. İlk önemli İslâm tarihçilerinin aynı zamanda hadis ve dil malzemesi derleyicileri olmaları bunun kanıtıdır. Ayrıca tarih ilminin tedvininin hadis, tefsir, fıkıh gibi İslâm ilimleriyle aynı süreçte yani 2./8. yüzyılda ortaya çıkmışsa da tasnifinin hadis külliyyatından önce olduğunu dikkate aldığımızda bu iddiayı teyit edebiliriz.¹⁹ Bu zaviyeden bakıldığı vakit tarih disiplini İslâm ilimlerinin doğuşuyla birlikte düşünmek gerekmektedir. Bu bağlamda tarih ilminin İslâm ilimleriyle birlikte gelişen bir ilim olarak değerlendirilmesi gerektiği hususunda da Kur'ân-ı Kerim'in merkezi konumu yine gözden kaçırılmamalıdır.

Kur'ân-ı Kerim üzerine yapılan çalışmalardan sonra hadislerin toplanması aslında tarih yazıcılığının da ilk materyallerinin toplanması anlamına gelmektedir. Kur'ân-ı Kerim'in Hz. Peygamberi konumlandırması ve Müslümanlara O'nu takip etmelerini emretmesi ile bunun siyer ve megâzî yazımını teşvikinin üzerinde durmamız gerekmektedir. Zira hadis literatürü Hz. Peygamberin hayatını bir bağlam içinde ortaya koymaktadır. Dolayısıyla o döneme ait olaylarla ilgili bilgiler bağımsız birer parça haline gelmektedir. Tarih kitapları ise konuları birbiri ile ilişkilendirerek rivayetleri özetlemek ihtiyacını duymaktadır. Dolayısıyla hadislerin tedvin edilmesi tarih çalışmalarına bir yönüyle katkı sağlamıştır.²⁰ Ancak bu durum tek

15 el-Ankebut, 29/20; el-En'am, 6/11.

16 Âl-i İmrân, 3/137.

17 er-Rûm, 30/9.

18 Zeynüddîn b. Abdilazîz b. Zeyniddîn b. Ali el-Ma'berî el-Melîbârî, *Tuhfetü'l-mücâhidîn fi ba'dı ahbârî'l-Bur-tugâliyyîn* (Beyrut: Müessesetü'l-Vefâ, 1985), 223-225, 242-243; Ahmet Aydın, *Yavana: İslam Medeniyetinin Büyük Havzası* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 22.

19 Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 16-17.

20 Muhammed Hamidulah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, çev. Kemal Kuşçu (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 87-88.

başına siyer ve megâzînin oluşumunu hadisin tedvinine bağlamamıza imkan oluşturmaz. Zira bilinmelidir ki Müslümanlarda siyer ve megâzî ilmine ilgi hadisten bağımsız bir şekilde cereyan etmiştir. Yeni Müslümanlar Hz. Peygamber hakkında soru sorarlarken “Ne dedi?” sorusundan ziyade “Ne yaptı, nasıldı?” gibi sorular sormuşlar ve meclislerinde bunu konuşmuşlardır. Bu durum tam olarak Zeynelâbidîn Ali b. Hüseyin’in (ö. 94/712) “Çocuklarımıza Kur’ân-ı Kerim’den bir sûre öğrettiğimiz gibi Hz. Peygamber’in megâzîsini öğrettirdik.”²¹ ifadesi ile tebellür etmiştir. Söz konusu ettiğimiz bu hususların ışığında Müslümanlar 1./7. yüzyılın ilk yarısından itibaren tarihyazımına başlamıştır. Dahası hadisin sahabe ve tâbînin söz ve davranışlarını ihtiva edecek şekilde genişlemesi ve İslâm ümmetinin tecrübelerinin (özellikle icmâ) bir hukuk kaynağı haline gelmesi bu süreci hızlandıran sebeplerden birisi olmuştur.²²

Müslümanlarda tarih yazıcılığının inkişaf etmesinde Kur’ân-ı Kerim ve hadislerin yanı sıra ilk nesil Müslümanlarının tecrübelerinin yani özellikle sahabe, tâbîn ve tebe-i tâbînin çalışmalarının çok büyük etkisinin olduğunu ifade etmeliyiz. ed-Dûrî, ümmetin bu tecrübeleri arasında icmâ ilkesi, siyasi grupların ortaya çıkışı ve bu gruplar arasında geçmişteki hadiseler ve hususen fitne olayları hakkında vuku bulan tartışmalar, hilafet meselesi ve idari düzenlemeler olduğunu dile getirmektedir.²³ Şüphesiz bu tartışmalarla tarih yazıcılığında yeni bir adım atılmıştır. Bu hususta tarih yazıcılığına dair aldığı kararlar ve gerçekleştirdiği icraatlar ile müstağni kalınamayacak isim Hz. Ömer’dir.²⁴ Hz. Ömer döneminde, Hz. Peygamber’in hicreti takvimin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Aslında bu sayede hicrî yılın başlangıcından itibaren İslâmî literatürde ve belgelerde tarih kelimesinin kullanımı başlamıştır. Yine Hz. Ömer, oluşturduğu heyetle divanların (maaş defterlerinin) tertibine esas olacak şekilde Arap kabilelerinin nesep listelerini hazırlatmıştır. Bu nesep listelerinin hazırlanmasında bazı defterler kullanılmış olabilir. Zira bu ailelerin ve aşiretlerin ellerinde nesep defterlerinin olduğuna dair kayıtlar vardır.²⁵

İlk nesil Müslümanların İslâm’ın temsil ve tebliğ edilmesindeki güçlü misyonu ve fetihlerle birlikte tebaanın ve komşu ülkelerin geçişini öğrenme arzusu tarih yazıcılığının gelişiminin önemli sebepleri arasında yer almaktadır. Fetihlerle birlikte büyük bir devlet olmaktan kaynaklanan, Muaviye ile başlayan sarayda tarih sohbeti şeklinde de kendini gösteren, siyasi ve askeri konulara odaklanan dünya tarihi merakı ortaya çıkmıştır. Bunun doğurduğu kültürel gelişimler ve değişimler, kültürel devamlılığın bir sonucu olarak İslâm’dan önceki mirasa yönelmeyi zaruri kılmıştır. Diğer taraftan Araplar arasında bulunan Yahudiler ve Hristiyanların da sahadaki etkileri dikkate değerdir. Bunlar vasıtasıyla Musevilik ve Hristiyanlık tarihine dair rivayetler yayılmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber devrinde Mekke’de İran şehnâme geleneğine ait bazı kitapların da dolaştığına yönelik rivayetler vardır.²⁶

21 Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî’ li-ahlâkî’r-râvî ve ‘âdâbî’s-sâmi’*, thk. Mahmûd et-Tahhân (Riyad: Mektebetü’l-Me’ârif, 1403), 2/195; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî eş-Şâfi’ eş-Şâmî, *Sübûlü’l-hüdâ ve’r-reşâd fi sîreti hayrî’l-ibâd*, thk. ‘Âdil Abdülmevcûd vd. (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1414), 4/10.

22 Dûrî, *İslam Tarih Yazıcılığı*, 64; Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi: Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, 45-50.

23 Dûrî, *İslam Tarih Yazıcılığı*, 125.

24 Ahmet İğdi, “İslâm Tarih Yazıcılığına Etkisi Bakımından Hz. Ömer Dönemi”, *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/2 (Aralık 2018), 128-137.

25 Sezgin, *GAS*, 1/248.

26 Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 17.

İslâm'ın çok kısa sürede fetihlerle o zamanki medeni dünyanın büyük kısmına yayılması bu geniş coğrafyadan pek çok ismin tarih yazıcılığına katkı sunmasını beraberinde getirmiştir. Bu durum, ilmi ve fikri büyük bir hareketi ortaya çıkaran önemli bir etken olmuştur. Bu hareketin öne çıkan bir örneği olarak Şuûbiyye taraftarlarının yaptığı tartışmalar farklı medeniyetlerle ilgili düşünce ve fikirlerin birbiriyle karşılaşması ve etkileşimi olarak görülebilir. Bundan dolayı Arap olmayan Müslümanlar, milli hislerini canlı tutmak amacıyla dünya tarihi yazmaya yönelmişlerdir. Diğer taraftan yabancı kültürler ile etkileşim zihinsel dönüşümün de yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Bu arada diğer din mensuplarıyla özellikle nübüvvet mevzusunda girilen tartışmalar da hem siyer hem de genel tarih yazımına etki etmiştir.²⁷

Müslümanlarda tarih yazıcılığının teşekkül sürecinde dikkatten kaçırılmaması gereken bir husus da Urve b. Zübeyr -İbn Şihâb ez-Zührî, Vâkıdî-İbn Sa'd, Hişâm el-Kelbî-İbnü'l-Kelbî örneklerinde olduğu gibi hoca-talebe ilişkisi içerisinde müşterek ürün verme geleneğinin ortaya çıkmasıdır. Burada şahısların çalışmaları, gerek mensubu olduğu ekollerin bir parçası gerekse de hocalarının birikimini nakletme şeklinde ortaya çıkmıştır. İlmi nakleden her bir fert kendi çalışmalarını ve araştırmalarını bu iki durumu dikkate alarak gerçekleştirmiştir. Böylece hem mensubu olduğu ekolün birikimini muhafaza etmiş hem de kendisine ulaşan bilgileri bu birikime eklemiştir. Örneğin Urve b. Zübeyr'in (ö. 94/713) megâziye dair rivayetlerini sonraki nesilden olan Abdullah b. Ebû Bekir b. Hazm (ö. 120/738), Âsım b. Ömer b. Katâde (ö. 120/738) ve İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) geliştirmiş ve daha da zenginleştirmiştir. İbn İshak (ö. 151/768) ise kendisinden önceki bu zenginliği dikkate alarak ancak yeni bir yöntem geliştirerek hem tarihyazımında hem tarih düşüncesinde hem de tarih yönteminde özgün bir alan inşa etmiştir.²⁸

Müslümanlarda tarih yazıcılığının ortaya çıkışında ve Araplarda tarih düşüncesinin gelişmesinde İslâm'ın siyasi ve iktisadi büyümesini ve bunun doğurduğu sonuç olarak okuma ve yazmanın yaygınlaşmasını dikkatlerden kaçırmamak lazımdır. Bu yaygınlaşmanın bir yansıması olarak dilcilerin dışında, tarihi rivayetleri toplayanların hepsinin hadisçiler olması dikkate şayandır. Bu süreçte İslâm ilmi olması bakımından tarih, insanları idare eden ilahi planın bir görüntüsü olarak telakki edilmiştir. Eski nesillerin tarih görüşü peygamberle zirveye ulaşmış fakat tarih sona ermemiştir. Müslümanlara göre arz üzerindeki ilahi plan Müslüman toplumunda yürümektedir. Bu ümmetin tarihinin incelenmesi Kur'ân-ı Kerim ve hadisteki ilahi vahyin incelenmesinin bir devamıdır ve lüzumludur.²⁹

3. Müslümanlarda Tarih Yazıcılığının Teşekkül Döneminde Ekoller

Müslümanlarda tarihçiliğinin ortaya çıkışında bölgesel ekol tasnifi anlayışına göre iki ekolden bahsedebiliriz. Bunlar hadisle uğraşanlar tarafından meydana getirilen Medine Tarih Ekolü ile hadis, şiir, dil ve haber (ahbâr) araştırmacıları tarafından meydana getirilen

27 Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 16-17; Cahit Külekçi, "Genel Tarih Eserleri", *İslam Tarihi Kaynakları*, ed. Adnan Demircan (İstanbul: Mana Yayınları, 2019), 171-173.

28 Dûrî, *İslam Tarih Yazıcılığı*, 54-60.

29 Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 42-43, dipnot 57; Hamilton A. R. Gibb, "Tarih", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970), 11/786; Aydın Usta, "Tevâif-i Mülûk (820-1040) ve Sâmânîler (819-1005) Dönemlerine İlişkin Kaynaklar", *İran'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, ed. Serhan Afacan vd. (İstanbul: İLEM Yayınları, 2020), 30-31.

Irak Tarih Ekolü'dür.³⁰

Medine Tarih Ekolü İslâmi yönelimlerin hissedilir olduğu ekoldür. Bu ekolde Hz. Peygamberin sünnetine, ümmetin ve tecrübelerinin önemi ve gelişmesine, yine ümmetin alimlerinin görüşlerine, hükümlerine ve tarihin seyrini belirleyen büyük olaylara merkezî bir yer verilir. Bu ekolü meydana getirenler genellikle fıkıh, tefsir ve hadis sahalarında çalışan, Mekke-Medine şehirlerinde oturan İslâm alimleridir. Bunların bir kısmı Emevîler zamanında Dımaşk'ta da oturmuşlardır. İslâm tarihinde gerçek anlamda kronolojiye ve coğrafyaya dayanan, yazılan malzemelerin tenkit sürecinden geçirildiği tarih ilmi Medine'de hadis ve tefsir ile uğraşan İslâm alimleri arasında ortaya çıkmıştır. Bunlar önceleri Hz. Peygamberin hayatından ve savaşlarından bahseden siyer ve megâzî sahasındaki araştırmalarla çalışmaya başladılar. Bir asır kadar devam eden bu çalışmalar sonunda, topladıkları malzemeleri kronoloji ve coğrafi mekan içine yerleştirerek düzenli eserler yazmaya koyuldular. Bunun temsil gücü yüksek örnekleri olarak İbn Şihâb ez-Zührî ve İbn İshak'ı verebiliriz. Bunlar siyer, megâzî ve İslâm tarihi sahaslarında ilmi tasnife uygun eserler yazmaya başlamışlardır. Vâkıdî (ö. 207/823) ile bu ekol gerçek bir tarih ekolü haline gelmiştir. Medine tarih ekolünün diğer meşhur isimleri; Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88), Urve b. Zübeyir, Vehb b. Münebbih, Şurahbil b. Saîd (ö. 123/740), Abdullah b. Ebû Bekir b. Hazm, Mûsâ b. Ukke (ö. 141/758), Vâkıdî'nin talebesi İbn Sa'd'dır (ö. 230/845).³¹

Irak Tarih Ekolü ise kabilevi yönelimlerin hissedilir olduğu ekoldür. Bu ekolde ise ensâb, eyyâm ve şiire ilgi duyma merkezî bir yer teşkil eder. Bu ekole mensup tarihçiler hadis yanında şiir, dil, folklor, ahbâr araştırmacılığı ile uğraşan ve Basra ve Kûfe'de oturan alimlerdir. Irak tarih ekolünün en meşhur isimleri; Şa'bî (ö. 104/722), Avâne b. Hakem (ö. 148/764), Ebû Mihnef (ö. 157/774), Seyf b. Ömer (ö. 180/796), Ebû'l-Mu'temir Süleymân (ö. 143/761), Ebû Ma'şer es-Sindî, Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 146/763), Heysem b. Adî (ö. 207/822), Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824), Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827) ve Medâinî'dir (ö. 228/843).³²

Bu ekollerden ilki, sahih olmayan bir rivayeti aktarmakla "ilmî tahrif"ten çekinerek İslâmî tecrübeye sadık kalmayı, ikincisi ise "İslâm'ın doğru bilgi aktarım ilkesi"ne sadık kalarak muhtelif tecrübeleri dikkate almayı öncelemektedir. Yani muktezây-ı hâle göre hareket etmektedir. Esasen bu iki ekolü birbirinin alternatifi veya sapması olarak görmekten, diğer bir ifadeyle sanki birisi diğerinin ayırt edici özelliğine sahip değilmiş gibi bir yaklaşımdan kaçınmak gerekmektedir. Nitekim Medine Tarih Ekolü alimleri çalışmalarında İslâmî yönelimlerine rağmen Irak Tarih Ekolü alimlerinin istifade ettiği ensâb, eyyâm ve şiirden beslenmişlerdir.

Medine Tarih Ekolü 2./8. yüzyılın başlarında Irak'ta Kûfe ve Basra'daki hadis, dil ve şiir çalışmaları sırasında Arap kabileleri arasında yazılı ve sözlü olarak dolaşan haberlerin toplanması ve tedvin edilmesi ile meydana gelen Irak Tarih Ekolü ile birleşmiştir. Bu iki eko-

30 Khalidî, *Arabic Historical Thought in The Classical Period*, 40-60. İki ekolün de beslendiği kaynak havuz olan rivayete dayalı disiplinlerde bölgesel ekol ayrımına gitmenin zorluğu ve ilk dönem İslam tarihi ve siyer yazıcılığında ekolleşmenin tasnifine eleştirel bir değerlendirme için bk. Öz, İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri, 85-89.

31 Dûrî, *İslam Tarih Yazıcılığı*, 91-128; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 20.

32 Dûrî, *İslam Tarih Yazıcılığı*, 141-154.

lün gerçekleştirdiği çalışmaların neticesinde 1./7. yüzyılda tarih çalışmaları bölgesel bir haldedir. Burada Hz. Peygamber'in hayatı ve savaşları (siyer ve megâzi), Hulefâ-yi Râşidîn dönemi, Kûfe ve Basra'da kabilelerin faaliyetleri ile fetihlerine yönelik ilgi vardır. Bu asrın sonunda siyerin ana planı yerleşmiş ve siyere dair temel rivayetler bir araya getirilmiştir. 2./8. yüzyılda; bazı şahıs, kabile veya milletlerin ensâbı, övünülecek (mefâhir) ve yerilecek (mesâlib) yönleri konusunda bilgi sahibi olan şeyhlerin ve ravilerin varlığı, bunun yanında ensâb, şiir ve bazı kabilelerin haberlerini muhtevî kitaplar yazılmıştır. 3./9. yüzyılda ise tarih çalışmalarında İslâm tarihinin birliği fikri ön plana çıkmış ve bir tarih geleneği husule gelmiştir. Bu asırda büyük tarihçiler ortaya çıkmış ve bunlar günümüze kadar gelen tarih eserlerini yazmışlardır. Bu eserlerde hilkat, peygamberler tarihi ve İslâm tarihi şeklinde üç safhalı bir tarihyazımı gerçekleştirilmiştir.

4. Müslümanlarda Tarih Yazıcılığının Teşekkül Döneminde Metin Türleri

Müslümanlarda tarih yazıcılığının teşekkül döneminin sonunda tarih ilahi ve insani gerçekliğin oluşturduğu tecrübeler manzumesinin toplamı olarak kaleme alınmaya başlanmıştır. Bu dönemde tarih yazıcılığının planı ve yöntemi ortaya konmuştur. Açıkça görünen o ki, bu dönemde ortaya çıkan tarih metodolojisi ve tarih düşüncesinin üzerinde sonraki dönemlerde önemli yenilikler ve kayda değer değişiklikler olsa da teşekkül dönemi plan ve yöntemi ile ayrı düşünülmesi mümkün olmayan kopmaz ilişki sürdürülmüştür.³³ Bu gelenek içinde özellikle Müslümanların dünya tarihi yazma çabası, 3./9. yüzyıldan itibaren günümüze kadar aksamadan devam etmiştir. Bu yazım geleneği günümüzde tarih ilminin gayesiyle de açık bir şekilde örtüşmektedir. 3./9. yüzyılda İslâm tarihçiliği kendine has metodu ile konuları olan bir ilim dalı haline gelmiştir. Bu asırda tarih kitapları öyle çoğalmıştır ki siyasi tarih yanında tabakât, tercüme-i hal (biyografi), şehir/bölge tarihleri ortaya çıkmıştır. İslâm dünyasında 3./9. yüzyılın ortalarında; Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hayatından, çeşitli monografilerden ve tarihî hikâyelerden oluşan geniş malzemenin terkibine dayanan gelişmiş bir tarih yazıcılığının teşekkül ettiği görülmektedir. Tarih yazıcılığının kısa sürede daha da gelişerek kendine has bir ilim dalı haline gelmesi, İslâm coğrafyasında tarih ile ilgili eserlerin sayısının hızla artmasına sebep olmuştur. 4./10. yüzyıldan itibaren İslâm tarih yazıcılığı; Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatını ve savaşlarını konu edinen "siyer ve megâzi", yaratılıştan müellifin zamanına kadar gelen "genel tarihler", kendilerine belli bir hanedanı ve hükümdarı konu edinen "hususî tarihler" ve muayyen bir coğrafyanın veya şehrin tarihini anlatan "şehir/bölge tarihleri" olmak üzere dört ana türde gelişim göstermiştir.³⁴

33 Dûrî, *İslam Tarih Yazıcılığı*, 50-51, 87-89.

34 Osman Gazi Özgüdenli, "Orta Çağ İslam Tarih Yazıcılığına Kısa Bir Bakış", *İslam'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, ed. Serhan Afacan vd. (İstanbul: İLEM Yayınları, 2020), 371-401. Kaynakların bu şekilde tasnif edilmesi bütünüyle yanlış değildir, ancak İslam tarihi kaynaklarına yönelik bu ve benzeri tasnifler başta bu alana yeni yönelenler olmak üzere araştırmacılar için bir ölçüde hatalı ve yanıltıcı olabilir. Bu nedenle alana dair yapılacak çalışmalarda öncelikle kaynak türlerine dair yapılan genel-geçer tarif ve tasniflerin ötesine geçilmesi, her bir metin incelenerek kaynak türleri hakkında sağlam bir tasavvura erişilmesi gerekmektedir. Bugün akademik seviyede tarihyazımının önemli alanlarından birini teşkil eden şehir tarihi ya da biyografi yazımı gibi türlerin örneklerini İslam tarihi yazım geleneği içinde aramak bir açıdan yapılması gereken bir akademik eylemdir (Harun Yılmaz, "Zengî ve Eyyûbî Dönemi İlim Hayatının Kaynakları", *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, ed. Halil İbrahim Erol vd. (İstanbul: İLEM Yayınları, 2021), 62-63.

4.1. Siyer ve Megâzî

Müslümanlarda tarih yazıcılığının hem ilk kaynağını hem de ilk örneğini oluşturması itibarıyla siyer ve megâzî yazıcılığı şüphesiz merkezi bir rol üstlenmiş ve hem genel hem de şehir/bölge tarihlerinden önce hadisle birlikte tedvin edilmiştir. Zira Kur'ân-ı Kerim, Hz. Peygamberin (s.a.v.) sözlerinin vahye dayandığını ve onun hayatının Müslümanlar için takip edilmesi gereken bir örneklik teşkil ettiğini bildirdiği için Hz. Peygamberin (s.a.v.) sözlerinin ve davranışlarının araştırılması ve yazılması Müslümanlar tarafından ilk andan itibaren gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda siyer yazıcılığının ilk asrı “Başlangıç Dönemi”dir ki bu ilk asırda Hz. Peygamberin (s.a.v.) hayatıyla ilgili haberler derlenmiştir. İkinci asır (2./8. yüzyıl) Öz'ün tasnifiyle “Risaleler ve Cem Dönemi”dir. Tâbiîn dönemi olarak kabul edilen bu dönemde aynı zamanda muhaddis olan Urve b. Zübeyr, Eban b. Osman (ö. 105/723), Şürahbîl b. Saîd b. Sa'd (ö. 123/740), Âsım b. Ömer b. Katâde ve Abdullah b. Ebû Bekir b. Hazm gibi isimler siyer ve megâzî ye dair risaleler ve sahifeler kaleme almıştır. Bunları İbn Şihâb ez-Zühri *el-Megâzî'n-nebeviyye* adlı eseri ile bir araya getirmiştir. Üçüncü asır ise müstakil siyer ve megâzî eserlerinin yazıldığı “Tasnif/Telif Dönemi”dir. Bunlar arasında Mûsâ b. Ukbe'nin *Kitâbu'l-megâzî*; Ebû'l-Mu'temir Süleymân b. Tarhân et-Teymî'nin (ö. 143/761) *Kitâbu'l-megâzî*; İbn İshak'ın *Kitâbu'l-megâzî (el-Mübtede' ve'l-meb'as ve'l-megâzî)*; Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) *Kitâbu'l-megâzî*; Ebû Ma'ser'in (ö. 170/787) *Kitâbu'l-megâzî*; Vâkîdî'nin *Kitâbu't-târih ve'l-megâzî ve'l-meb'as*'ı yer almaktadır. “Nakil ve Şerh Dönemi” denilen 3./9. yüzyılda da siyer ve megâzî alanında önemli eserler yazılmaya devam etmiştir. Bunlar arasında İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîretü'n-nebeviyye*; Ebû İshâk İbrahim b. İshak el-Harbî'nin (ö. 285/899) *Kitâbu'l-megâzî* ve İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahhâru'l-hülefâ* isimli eserleri dikkat çekmektedir.³⁵

4.2. Genel Tarihler

“Tarih ne zaman başlıyor?”, “Geçmiş anlatmaya nereden başlayacağız?” ve “İnsanlığı en fazla ilgilendiren, etkileyen en önemli olay nedir?” soruları, bir tarihçiyi aynı zamanda tarihi nereden yazmaya başlayacağını cevabına götürür. İslâm tarihyazımının teşekkülünde bu cevabın Kur'ân-ı Kerim'in tarih perspektifinin yansımaları olarak şekillendiğini ve yaratılıştan ahirete uzanan bütünlük üzere bir anlatıma (makro tarihçilik) dayandığını belirtmiştik. Bu tarihyazımının kendisini yakın zamandan ziyade uzak geçmişe dayalı olarak temellendirmesi dikkat çekmektedir. Kur'ân-ı Kerim'in makro tarihçiliği üç temel soru üzerine kendini şekillendirmiştir: 1. “Nereden geldik?” sorusuna Kur'ân-ı Kerim'in verdiği cevap “yaratılış”tır (Hz. Adem'in yaratılışı). 2. “Neredeyiz?” sorusuna Kur'ân-ı Kerim'in verdiği cevap “dünya hayatı”dır (yakın tarih). 3. “Nereye gidiyoruz?” sorusuna Kur'ân-ı Kerim'in verdiği cevap ise “ahiret hayatı”dır (uzak tarih). Dolayısıyla İslâm tarihyazımı insanlığın geçmiş anlatımını yaratılıştan başlatmıştır.

Müslüman tarihçiler ilk dönemlerden itibaren insanlık tarihiyle ilgilenmiş ve bu sahada genel tarih türünde eserler vermiştir. Genel tarihler, yaratılışla başlatılıp tarihçinin yaşadığı döneme kadar geçen hadiseleri işleyen eserlerdir. Peygamber tarihlerine halifelerin tarihlerinin eklenmesi suretiyle genel tarih eserleri ortaya çıkmıştır. Zamanla bu eserler,

35 Öz, İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri, 27-32, 115-139; Ömer Sabuncu, “Siyer Eserleri”, İslam Tarihi Kaynakları, ed. Adnan Demircan (İstanbul: Mana Yayınları, 2019), 17-23.

bütün insanlığı içine alan bir tarih eseri yani dünya tarihi haline dönüşmüş ve *yaratılışa dayalı dünya tarih yazarlığı* biçimini almıştır. Bu türün gelişiminde İslâm toplumlarının dünya tarihi içindeki konumlarını belirleme ve diğer milletler arasında kendilerini tanımlama sorumluluğunu üstlenme çabasının etkisi büyük olmuştur. Bu sorumluluk gereğince Müslümanlar kendilerinden önceki bilgi birikimini sonraki nesillere aktarmak noktasında bir köprü vazifesi görmüşlerdir.

Bu sayede Müslümanlar, dünya çapında, yaratılışa dayalı evrensel tarihler yani dünya tarihi yazmış ilk tarihçiler olarak görünmektedir. Bunun içerisinde zaman zaman komşu devletlere ve coğrafyalara dair bilgilerin de verildiği geniş bir giriş bölümü sonrasında, yazarın, Hz. Peygamber ile birlikte olayları kronolojik bir sıra ile kendi dönemine kadar getirdiği ana kısmı yani İslâm tarihinin yer aldığı bölümü yazma anlayışı hâkim olmuştur.³⁶

Yukarıdaki cümlelerde izah ettiğimiz üzere Medine ve Irak tarih ekollerinin çalışmaları genel tarihlerin yazılmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Külekçi'nin tasnifi üzerinden hareket edecek olursak genel tarihlerin oluşum aşamasını (768-845) İbn İshak ve sonrası; gelişim aşamasını (845-922) İbn Sa'd ve sonrası; gelişim ve genişlemenin devam ettiği aşamayı ise Taberî ve sonrası oluşturmaktadır.³⁷ Sözcüleri, erken dönem Müslüman tarihçilerden olan İbn İshak, *el-Mübtede' ve'l-meb'as ve'l-megâzî* adlı hacimli eserinde siyer ve megâzîye kâinatın yaratılışını, Hz. Âdem'in hikâyesini ve devamında döneminin imkânları ölçüsünde kendisi tarafından bilinen bütün ırkların bahislerini eklemiştir. Elbette bu eser müellifin kendi zamanına kadar ulaşmayarak Hz. Peygamber döneminde sona ermektedir. Bu yönüyle İbn İshak'ın bu eseri tam bir genel tarih olarak nitelendirilemeye de genel tarihyazımına geçişin öncülü ve temsilcisi olarak değerlendirilebilir. İbn İshak'ın çağdaşı olan Ma'mer b. Râşid'in *Kitâbü'l-megâzî* adlı eseri de benzer bir genel tarih kitabıdır.³⁸ Gelişim döneminin temsilcisi olan İbn Sa'd *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr* isimli eserinde tarihi hadiselerin hem kronolojik hem de konularına göre tasnifini yapmıştır. Bu aşamada Halîfe b. Hayyât'ın (ö. 240/854-55) *et-Târîh*, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *el-Ma'ârif*, Ebû Hanîfe ed-Dineverî'nin (ö. 282/895) *el-Ahbârü't-tvâl*, düzenli bir şekilde kaleme alınan ilk dünya tarihi eserinin sahibi olan Yak'ûbî'nin (ö. 292/905'ten sonra) *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) *Mürâcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher* adlı eserleri dikkatleri çekmektedir. Gelişim ve genişlemenin devam ettiği üçüncü aşamayı temsil eden Taberî de dünya tarihi perspektifini *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eserinde kemal seviyesinde devam ettirmiştir. İbn Haldun, bunları "Birinci Kuşak Tarihçiler" olarak nitelemekte ve bunların İslâm'dan önceki devletlerin ve milletlerin haberlerini toplayan evrensel tarihler yazmış tarihçiler olduklarını belirtmektedir. Ona göre bunlar arasında özellikle Mes'ûdî ve onun yolundan gidenler dikkat çekicidir.³⁹

Fark edileceği üzere Müslüman tarihçiler dünya tarihyazımının büyük öncülleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Woolf bunun sebepleri arasında Müslümanların yakın zamandan çok uzak geçmişe uzanan ilgilerinden bahsetmektedir. İslâm'ın öncesinde Herodotos (MÖ. 484-425) kendisinden bir kuşak öncesi hakkında sorular sorar ve Thukydides (MÖ. 472-400)

36 Usta, "Tevâif-i Mülûk (820-1040) ve Sâmânîler (819-1005) Dönemlerine İlişkin Kaynaklar", 30-31.

37 Külekçi, "Genel Tarih Eserleri", 173.

38 M. Fuat Sezgin, "Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in 'Câmi'i", *Türkiyat Mecmuası*, 12 (1955), 115-134.

39 İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/5-6.

güncel olmayan herhangi bir geçmişi neredeyse reddederken teşekkül dönemi Müslüman tarihçileri en uzak geçmişten hareketle tarihi yazmış hatta güncel ya da yakın geçmişteki ama kaybolmamış tarihe yeterince ilgi göstermemişlerdir.⁴⁰ Müslüman tarihçilerin yaratılışa dayalı dünya tarihi tasarımlarına dikkatlerimizi çevirdiğimizde Nahide Bozkurt da şu hususların öne çıktığını belirtmektedir: Teolojik düşünceyi tarihin başlangıcı kabul etmek, dünya tarihine Allah'ın iradesinin müdahalesi olarak bakmak, dünya tarihini külli (ilahi gerçeklik) ve cüzi (insani gerçeklik) irade bütünlüğünde ve sınırlarında değerlendirmek, dünya tarihinde evren tasavvurunu da dikkate almak, Mes'ûdî'yi istisna tutacak olursak kitlelerden ziyade önemli kişilerin merkezde olduğu bir tarihyazımını benimsemek (melikler, krallar, peygamberler veya halifeler), uygarlıkları coğrafya ile birlikte okumak (Mes'ûdî, Ebû Hanîfe ed-Dineverî ve Sibt İbnü'l-Cevzî örneği), özellikle Arap ve İran merkezli milli bir tarihyazımını temel almak (örneğin; İbn Kuteybe Arap, Ebû Hanîfe ed-Dineverî ve İbn Miskeveyh (ö. 421/1030) İran merkezli), Kur'ân-ı Kerim'in tarih düşüncesi üzerine tarihi hayat, hayatı da yakın (dünya) ve uzak (ahiret) bütünlüğü ile kaleme almak (örnek olarak Sibt İbnü'l-Cevzî ve başlangıç, süreç ve son tasnifi üzerine tarihi yazan İbn Kesîr), döngüsellik ve çizgisellik bütünlüğünü yakalamak.⁴¹

4.3. Hususi Tarihler

Kendilerine belli bir hanedanı ve hükümdarı konu edinen hususi tarihler kategorisinde soy ilmine ait kitaplar (ensâb), biyografiler (tabakât) ve bibliyografiler yer almaktadır. Makro tarihçiliğin aksine mikro tarihçilik örnekleri olan bu kategori Müslümanlarda tarih yazıcılığının teşekkül döneminde önemli bir alanı oluşturmuştur. İslâm bilim geleneğinde milletlerin neseplerinin ve tabakâtının tasnifi ve buna dayalı oluşan literatür İslâm tarihçiliğinin hususi tarihlerinin önemli bir kolu olarak bu dönemde gelişimini sürdürmüştür. Biyografik eserlere, türlerine ve kapsamlarına göre farklı isimler verilmektedir. Tabakât ve terâcim daha çok kullanılan isimlerdir. Ayrıca vefeyât, ravza, riyâz, gülzâr, gülşen, hadîka, devha, sefine, tuhfe gibi isimler de kullanılmıştır.⁴² Hususi tarihler içerisinde menâkib, fezâil, sîret, ahbâr ve meşayih şeklinde ifade edilen eserler de kaleme alınmıştır.

Bu eserlerin neden ve nasıl ortaya çıktığı ile ilgili belli başlı görüşler serdedilmiştir. Bunlar arasında özellikle Hz. Peygamberin varisi olan alimlerin hayatları tarihçilerin gözünde İslâm ümmetinin tarihinin önemli bir alanını temsil ettiği için teveccüh görmüştür. Buradan hareketle genellikle hadisçiler, dilciler, şairler, edibler, fakihler, felsefeciler ve tabiplerin hayatlarından bahseden veya tek bir alimin veya bir şehirde yaşayan alimlerin ve siyasi şahsiyetlerin hayatlarından bahseden kitaplar yazma ihtiyacı duyulmuştur. Diğer taraftan biyografi geleneğinin gelişiminde hadis tenkidine vurgu yapanlar olduğu gibi tarihle eş zamanlı ortaya çıktığını ve asıl amacının siyasi olmayıp, İslâm toplumunu gerçek anlamda temsil yeteneğine sahip kişi ve kesimlerin örnek davranışlarının kaydedip gelecek kuşaklara ulaştırmak amacının öne çıktığı da söylenmiştir. Ayrıca önceki satırlarda değindiğimiz

40 Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, 119, 127.

41 Nahide Bozkurt, *Müslüman Tarihçilerin Dünya Tarih Tasarımları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 31-128.

42 Abdulkadir Özcan, "Tabakât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/299.

üzere Araplardaki ensâb kültürünün etkili olduğu da ifade edilmiştir.⁴³

Bu biyografi kitapları arasında genellikle hadisçilerin yazdığı kitaplarda isnad geleneği korunmuştur. Büyük çoğunda şahıs adları, kronolojik unsurlar, bilhassa vefat tarihleri son derece büyük bir titizlikle tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu eserlerde kişilerin hayatlarında geçen belli başlı olaylar nakledilmiş, şairlerinin şiirlerinden, hakîmlerin hikmetli sözlerinden örnekler verilmiş, kişilerin ilmî edebi şahsiyetleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Daha geniş hâl tercümelerinde ise şahsın hayatıyla ilgili bazı anekdot ve hikayelere yer verilmiştir. Zaman zaman kısa notlar halinde siyasi olaylara değinilmiştir. Bu yüzden siyasi tarih kitapları biyografi, biyografi kitapları siyasi tarih bakımından önemli hale gelmiştir. Siyasi tarihlerde ihmal edilen birçok bilgiyi bilhassa kültür ve medeniyet tarihiyle ilgili bilgilerin çoğunu biyografi kitaplarında bulmak mümkündür. Bu yüzden biyografi kitapları siyasi tarih kitaplarının eksik noktalarını tamamlamada önemli bir katkıda bulunmaktadır.⁴⁴

Biyografi türü ilk eserler İslâm tarih yazıcılığının ikinci asrında görülmekle birlikte bu alanda önemli atılım ve açılım hicri üçüncü asırda başlamıştır. 2./8. yüzyılda yapılan ilk çalışmalar olarak Vâsıl b. Atâ'nın (ö. 131/748) *Tabakâtü ehli'l-ilm ve'l-cehl* ve İsmail b. Muhammed el-Yezidi'nin (ö. 200/815) *Tabakâtü's-suarâ* adlı eserleri örnek gösterilebilir. 3./9. yüzyılda ise çalışmalar dikkat çekici bir şekilde artmıştır. Bunlar arasında Vâkîdî'nin *Kitâbu't-Tabakât*; İbn Sa'd'ın *Kitâbu't-Tabakâti'l-kebîr*; Müslim b. Haccac'ın (ö. 261/875) *et-Tabakât*; Ebû Zür'a ed-Dımaşkî'nin (ö. 281/894) *el-Tabakât* ve Berdicî'nin (ö. 301/914) *Tabakâtü'l-esmâ'il-müfredde* adlı eserleri genel biyografiler arasında zikredilebilir. Heysem b. Adî'nin *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*; Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Tesmiyetü eshâbi Resûlillâh*; Ebû'l-Kâsım el-Begavî'nin (ö. 317/929) *Mu'cemü's-sahâbe* ve Ebû Arûbe'nin (ö. 318/931) *et-Tabakât* adlı eserleri sahabe biyografisidir. Halîfe b. Hayyât'ın (ö. 240/854-55) *Kitâbu't-tabakât*; el-Buhârî'nin (ö. 256/870) *et-Tarîhu'l-kebîr ve Nesâî'nin (ö. 303/915) et-Tabakât ve Tesmiyetü's-şüyûh* adlı eserleri hadisle ilgili alimlerin biyografileridir. Medâinî'nin (ö. 228/843) *Kütüb fi ahbârî's-suarâ*; İbn Kuteybe'nin *eş-Şi'r ve's-su'arâ* ve İbn Ebû Tâhir Tayfûr'un (ö. 280/893) *Kitâbu's-su'arâ* adlı eserleri şairler ve edipler hakkındadır. Muhammed b. Âsım b. Yahya'nın (ö. 289/911) *Tabakâtü'l-evliyâ'sı* zahid ve sufilerin hayat hikayelerini anlatmaktadır. Muhammed b. Hâlid'in (ö. 220/835) *Tabakâtü'l-fukahâ* ve İbn Habib es-Sülemî'nin (ö. 238/853) *Tabakâtü'l-fukahâ'sı* fakihlerle ilgilidir. Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 208/824) *Kudâtu Basra*; Ebû Bişr ed-Dûlâbî'nin (ö. 310/923) *Ahbâru'l-hulefâ* ve Ebû Abdullah Muhammed b. Davûd b. Cerrâh'ın (ö. 295/908) *Kitâbu'l-vüzerâ isimli eserleri yönetici tabaka olan halifeler, vezirler ve kadılar hakkındadır. Duhaym'ın (ö. 244/859) ve Ebû Zür'a ed-Dimeşkî'nin Tabakâtü's-Şâmiyyîn*; İbn Ebû Hayseme'nin (ö. 279/892) *Ahbâru'l-Mekkiyyîn* ve Ebû Ca'fer İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 297/910) *Tabakâtü ehli'l-Kûfe'si* şehirlere göre tasnif edilmiş tabakât kitaplarındandır. Bir şahıs hakkında yazılmış biyografik eser olarak el-Âcurrî'nin (ö. 259/970) *Ahbâru Ömer b. Abdilazîz*; otobiyografi olarak Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) *en-Nesâihu'd-dîniyye*; vefeyât olarak Ebû'l-Kasım el-Begavî'nin (ö. 317/929) *Tarîhu vefâti's-şüyûh*⁴⁵ adlı eseri zikredilebilir.

43 Mesut Kaya, "Hadis ve Tarih İlimleri Arasında Tefsir Tabakât Literatürü: Histografik Bir İnceleme", İslam Araştırmaları Dergisi 31 (Eylül 2014), 35.

44 Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 82-83.

45 Adnan Demircan, "Biyografik Eserler", İslam Tarihi Kaynakları, ed. Adnan Demircan (İstanbul: Mana Yayınları, 2019), 65-141.

Nesep ilmine dair bilgi sunan kaynaklar da bu türün önemli bir alanını teşkil etmektedir. Ensâb çalışmaları İslâm tarih yazıcılığına hem muhteva hem de yazım metodu açısından önemli bir katkı sağlamıştır. Atıyyelerin düzenlenmesi, kabilelerin şehirlerde (*emsâr*) iskan edilmesi gibi bazı idari ihtiyaçlar, kabilelerin aralarındaki düşmanlıklar, siyasi şartların kabilelerin konumları üzerindeki etkisi, İslâm toplumunda yeni bir üst tabakanın ortaya çıkışı ve içtimai unsurlar ensâb çalışmalarını teşvik eden sebeplerdir.⁴⁶ Bu hususta ilk andan itibaren Râşid Halifeler, Ebû Cehm b. Huzeyfe (ö. 70/690), Cübeyr b. Mut'im (ö. 59/678-679), Mahreme b. Nevfel (ö. 54/674) ve Akîl b. Ebû Tâlib (ö. 60/680) gibi sahabi nesep bilgisi ile temeyyüz etmiştir. Bu bilgilere dayalı olarak hicri ilk asırda Ubeyd b. Şeriyye'nin (ö. 67/686) *Kitâbu'l-Mülûk ve ahbârî'l-mâzin* ve Mencûr b. Gaylan'ın (ö. 85/705) *Kitâbu'n-Nesep/el-Kitâb fi'n-nesep* adlı eserleri kaleme aldıkları görülmektedir. 2./8. yüzyılda Hammâd er-Râviye (ö. 160/776-77) nesep bilgilerini toplamış, Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 146/763) neseble ilgili notlar, Ebû'l-Yakzân (ö. 190/805) *en-Nessâbe ahbâru Temîm, Kitâbu nesebi Hindif*; Muerric es-Sedûsî de (ö. 195/810) *Kitâbu Hafz min nesebi Kureys* adlı eserler kaleme almıştır. 3./9. yüzyıla geldiğimizde ise ensâb ilmine dair klasik eserler gün yüzüne çıkmıştır. Bunlar arasında; İbnü'l-Kelbî'nin (ö. 204/819) *Cemheretü'n-nesep ve Nesebü me'ad ve'l-Yemeni'l-kebîr*; Heysem b. Adî'nin *Târihu'l-eşrâfi'l-kebîr*; Ebu Ubeyd'in (ö. 224/838) *Kitâbu'n-nesep*; Mus'ab b. ez-Zübeyr'in (ö. 236/850) *en-Nesebü'l-kebîr ve Nesebü Kureys*; Zübeyr b. Bekkâr'ın (ö. 256/870) *Cemheretü nesebi Kureys ve ahbâruhû*; el-Akîkî'nin (ö. 278/891) *el-Mu'akkibîn ve Müberred'in* (ö. 288/900) *Nesebü Adnân ve Kahtân* adlı kitapları dikkate şayandır.⁴⁷

4.4. Şehir/Bölge Tarihleri

Müslümanlarda tarih yazıcılığının siyasî tarihten bağımsız olmadığını belirtmiştik. Siyasî tarihin oluşumunu sağlayan hadiseler Müslümanlar tarafından bu dönemde şehirlere, bölgelere ve coğrafyaya dair eserlerin yazılmasını zaruri kılmıştır. Hz. Peygamber'den henüz bir asır geçmeden Atlas Okyanusu'ndan Çin sınırlarına, Hint Kıtası'ndan Anadolu içlerine geniş bir coğrafya üzerinde kurulan siyasî hakimiyet bu geniş coğrafyanın her yönüyle bilinmesini kaçınılmaz kılmıştır. Bu bağlamda **şehir/bölge** tarihleri, seyahatnameler ve coğrafya kitapları kaleme alınmıştır. Bu hususta bu tür eserlerin kaleme alınmasında şu dört ihtiyaç daha çok ön plana çıkmaktadır: Müslümanların ömürlerinde bir defa gerçekleştirmeleri gereken Hac ibadeti için yol güzergahlarının belirlenmesi ve geniş fetih coğrafyasını sağlıklı yönetebilmek için düzenli vergi gelirlerinin toplanması, iklimi, gelir kaynakları, madenleri ve geçim şekillerinin bilinmesi. Ayrıca bu fetih coğrafyası İpek ve Baharat Yolu şeklinde isimlendirilen dünya küresel ticaretinin kuzey-güney ve doğu-batı hattında kavşak noktasında yer almaktadır. Yani Müslümanlar dünya ticaret merkezinin çekirdeğinde konumlanmıştır. Bu bağlamda ticaret yollarının tespiti, güvenliklerinin sağlanması ve ticarî mal, eşya ve ürünlerin aktarılması gibi ihtiyaçlar ortadadır. Dahası özellikle hadis alimlerinin ilim yolculukları mezkur coğrafyalarda hareketlilikler oluşturmuştur.⁴⁸ Tüm bu sebeplerden hareketle İslâm tarih yazıcılığının teşekkül döneminde bu tür bünyesinde şehir/

46 Dûrî, *İslam Tarih Yazıcılığı*, 70-71.

47 Ömer Aras, "Ensâb Eserleri", *İslam Tarihi Kaynakları*, ed. Adnan Demircan (İstanbul: Mana Yayınları, 2019), 143-169.

48 Mehmet Azimli, "Klasik Dönem Müslüman Seyyah ve Coğrafyacıları", *İslam Tarihi Kaynakları*, ed. Adnan Demircan (İstanbul: Mana Yayınları, 2019), 231-242.

bölge tarihleri, seyahatnameler ve coğrafya eserleri üretilmiştir.

Şehir/bölge tarihlerinin şehirlerin ve bölgelerin Müslümanlar tarafından fethine, fazilet ve harikuladeliklerine, güzelliklerine, siyasi, idari ve ilmi önemli kişilerine, doğal, dini ve tarihi mekanlarının anlatımına odaklandığını görmekteyiz. Dahası bu tür eserlerde şehrin yapılışı, mahalleleri, mimari ve doğal yapıları, dönemin eğitim ve ilmi yapısına dair malumatlar da ele alınmıştır. Hasan el-Basrî'nin (ö. 728) *Fezâilü Mekke'si*, bilinen ilk şehir tarihi eseri kabul edilmiştir. Bu türün mezkur dönemde dikkat çeken belli başlı eserleri Ebû Mihnef'in *Fütûhu's-Şam ve Fütûhu Irâk*; el-Mevsilî'nin (ö. 184/800) *Târîhu'l-Mevsil*; İbn Zebâle'nin (ö. 199/814) *Ahbâru'l-Mekke*; Vâkîdî'nin *Ahbâru Mekke ve Fütûhu's-Şam*; Osman es-Sâc'ın (ö. 223/837) *Târîhu Mekke*; Medâinî'nin *Kitâbu Kudâtu ehli'l-Medîne*; Saîd b. Ufeyr'in (ö. 226/840) *Târîhu fethi Dimaşk*; Sülemî'nin (ö. 231/845) *Kitâbu asmâi cibâli Tihâme ve cibâli Mekketi'l-mükkerreme*; Ezrakî'nin (ö. 250/864) *Ahbâru'l-Mekketi'l-müşerreffe*; İbn Abdülhakem'in (ö. 257/870) *Fütûhu Mısır ve ahbâruhâ*; Nümeyrî'nin (ö. 263/876) *Târîhu Basra*; Belâzürî'nin (ö. 279/892-93) *Fütûhu'l-buldân*; İbn A'sem el-Kûfî'nin (ö. 320/932'den sonra) *Kitâbu'l-fütûh*; Ebu Zekerriyya Yezîd b. Muhammed el-Ezdi'nin (ö. 334/945) *Târîhu'l-Mevsil*; Nerşâhî'nin (ö. 348/959) *Târîhu Buhârâ*'dır.⁴⁹

Bu türün diğer bir alanını coğrafya sahasında yazılmış kitaplar oluşturmaktadır. Bu kitapların sahipleri coğrafyaya dair eski Yunan ve Hint bilgilerinden faydalandıkları gibi İslâm dünyasında yetişen astronomların malumatından da çok şeyler eklemiştirler. Genellikle İslâm dünyasından bahseden coğrafyacıların yanında İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-13) ve Mes'ûdî gibi Doğu Asya, Batı Avrupa, Ekvator'un güneyindeki Afrika ülkelerinden bahseden coğrafyacılar ve seyahatname yazarları olmuştur. Bu süreçte İbnü'l-Fakîh (ö. 330/942) gibi yerçekiminden ya da İbn Rüste (ö. 300/913) gibi güneşin hareket etmeyip alemin merkezi olduğundan bahseden müellifler çıkmıştır. Diğer taraftan teşekkül döneminin önde gelen coğrafyacıları ve eserleri arasında şunları sayabiliriz: Hârizmî'nin (ö. 236/850) *Zîcu'l-Hârizmî'si*; Ya'kûb b. İshak el-Kindî'nin (ö. 252/866) Batlamyus tercümesi; İbnü'l-Fakîh'in *Kitâbu'l-buldân*'ı; Ya'kûbî'nin (ö. 292/905) *Kitâbu'l-buldân*; İbn Hurdâzbih'in *Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik*; İbn Rüste'nin *A'lâku'n-nefîse'si*; Kudâme b. Ca'fer'in (ö. 337/948) *Kitâbu'l-harâc*'ı; İstahrî'nin (ö. 340/952) *Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik*'i; Hemdânî'nin (ö. 956) *Sıfatü Cezîretü'l-Arab*'ı; Mes'ûdî'nin *Mürûcü'z-zeheb ve et-Tenbîh ve'l-İsrâf*'i; İbn Havkal'ın (ö. 367/977) *Sûretü'l-arz*.

Müslümanlarda ilmi anlamda coğrafya disiplinine önce tercüme ile başlanmış daha sonra bu konuda orijinal eserler yazılmıştır. Mes'ûdî'nin belirttiğine göre bu konuda ilk tercüme edilen eser Kuteybe b. Müslim tarafından Horasan'da bulunup Haccâc'a gönderilen İran coğrafyasına dair bir eserdir. Bu eseri Haccâc'ın divânü'l-mal başkanı Zâdenferûh b. Pîrî Arapçaya tercüme etmiştir. Bundan sonra İran ve Hint eserlerinden coğrafi konularda daha çok bilgi edinilmiştir. *Sindhanta* gibi astronomi kitapları vasıtasıyla astronomik coğrafyaya dair bilgiler girmiştir. Dünyanın yarı küresini yedi iklime ayırma düşüncesi bu yollarla İslâm alemine geçmiş olmalıdır. Yine Abbasiler zamanında Me'mûn döneminde Batlamyus'un *Coğrafya* kitabı Arapçaya tercüme edilmiş, bir dünya haritası meydana getirilmiştir.

49 İbrahim Barca, "Şehir Tarihi Eserleri", İslam Tarihi Kaynakları, ed. Adnan Demircan (İstanbul: Mana Yayınları, 2019), 208-227; Adem Apak, "Fütühât Eserleri", İslam Tarihi Kaynakları, ed. Adnan Demircan (İstanbul: Mana Yayınları, 2019), 187-198.

Bu kitabı tercüme edenler arasında Hârizmî, İbn Hurdâzbih, Kindî ve Sâbit b. Kurre el-Har-rânî (ö. 288/901) vardır.

İslâm tarihinde birçok coğrafyacı aynı zamanda seyahatlere çıkararak incelemelerde bulunmuştur. Bu türün ilk örnekleri olarak Süleyman et-Tâcir'in (ö. 237/851) *Ahbâr es-Sin ve'l-Hind*; İbn Fadlân'ın (ö. 310/905) *er-Rihle*; İbn Dülef'in (ö. 332/943) *Rihle fî vasati Asya*; Mes'ûdî'nin *Mürûcû'z-zeheb*; İbn Havkal'ın *Sûretu'l-arz* ve Makdisî'nin (ö. 390/1000) *Ahse-nü't-tekâsim* adlı eserleri gösterilebilir. Bu eserlerde verdikleri bilgilerin önemli bir kısmı gözleme dayalıdır. Bu coğrafya kitaplarının bir kısmı o zaman bilinen bütün dünyadan, bir kısmı İslâm dünyası ve komşularından bahsetmektedir. Bu coğrafya kitapları ve seyahat-nameler önemli tarih kaynakları hüviyetindedir. Zira tarihçilerin ihmal ettiği sosyal ve iktisadi hayat açısından son derece önemli bilgiler ihtiva etmektedirler. Coğrafya ilminin gelişmesinde ilmî etkenlerden başka İslâm devletinin Atlas okyanusundan Çin'e kadar genişlemesinin, ticaretin ve astronomi ilminin gelişmesinin de büyük yardımı olmuştur. Bu sayede İslâm coğrafya edebiyatı ve külliyyatı 8. yüzyılda başlamış 9. ve 10. yüzyıllarda en parlak devrini yaşamıştır.⁵⁰

İslâm tarihinin teşekkül döneminde üretilen ve bugün kategorik olarak "şehir tarihi" olarak değerlendirdiğimiz eserlerin bütünü aynı muhtevayı taşımadığı gibi aynı metodolojik yaklaşımın ürünleri de olmadığını belirtmeliyiz. Zira bugün şehir tarihi denildiğinde konusu, kaynakları ve metodu ile başlı başına müstakil bir akademik çalışma alanı kastedilirken⁵¹ İslâm tarihi kaynakları arasında şehir tarihi başlığı altında değerlendirilen eserler metodik farklar bir yana muhtevaları itibariyle büyük ölçüde biyografik malumâtla örülü metinlerdir.⁵²

Sonuç

İslâm tarih yazıcılığı doğduğu Hicaz'da yerelde, genişlediği Arabistan havzasında bölgeselde ve Yunan, Roma, Pers, Sasânî, Hint ve Çin gibi havzalarda küreselde tarih çalışmalarına büyük bir etkide bulunmuştur. İslâm öncesi Arap toplumunda büyük oranda sözlü geleneğe dayalı ve hususi tarihler şeklinde ifade edebileceğimiz kabile merkezli aktarılan bir tarihçilik söz konusudur. Bu çerçevede öncelikle kabilelerin savaşlarının anlatıldığı Eyyâmü'l-Arab, hikayelerinin anlatıldığı kıssa, soylarının anlatıldığı neseb ve duygularının dile getirildiği şiir şeklinde ifade edilen edebi türler ortaya çıkmıştır. İslâm ile birlikte büyük oranda yazılı geleneğe dayalı ve hususi tarihlerin yanı sıra umumi tarihler şeklinde ifade edebileceğimiz insanlık merkezli aktarılan bir tarihçilik gelişmiştir. Bu tarihçilikte hususi tarihler kendi münhasır özelliğinin yanı sıra umumi tarihlerin içinde anlamını tesis etmeye başlamıştır. Dahası **şehir/bölge** tarihleri olan eserler de tür olarak kaleme alınmıştır. Bu bağlamda Hz. Peygamberin savaşlarının ve hayatının anlatıldığı siyer ve megâzî, Müslüman toplumların ve kişilerin anlatıldığı tabakât ve terâcim, fethedilen ve yeni kurulan yerlerin anlatıldığı **şehir/bölge** tarihleri, Hz. Adem'den itibaren peygamberlerin anlatıldığı peygamberler tarihi ve Hz. Muhammed'den sonrasının anlatıldığı genel İslâm tarihi şeklinde

50 Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 95-96.

51 Yunus Uğur, "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/6 (2005), 9-26.

52 Yılmaz, "Zengî ve Eyyübî Dönemi İlim Hayatının Kaynakları", 62-63.

ifade edilen genel tarihler ortaya çıkarılmıştır. Bunlar Müslümanlarda tarih yazıcılığının Arap toplumunda var olan türleri ne kadar büyük bir oranda dönüştürdüğüne ve geliştirdiğinin numune-i imtisalleridir. Bu gelişim sadece tür olarak değil aynı zamanda tarih yazıcılığı usul ve ilkeleri açısından da benzer noktada gerçekleşmiştir. Nitekim daha önce kabilelere dayalı mikro bir tarih yazıcılığı varken İslâm ile birlikte tüm insanlığı kuşatan makro bir tarih yazıcılığına geçilmiştir. Bu makro tarihyazımı sadece Arap toplumunun genel insanlık tarihi içinde anlaşılması şeklinde değil Hz. Muhammed'in de peygamberler tarihi içinde anlaşılması şeklinde bir anlatının ürünüdür. Bu tarih yazıcılığına evrensellik ve devamlılık perspektifinin katılması anlamına gelmektedir. Tarihin üç ana aktörü olan Allah, alem ve insana dayalı anlayışı Cahiliye tarih yazıcılığında putperestliğin etkisi ile tahrif olmuştu. Buna göre alemi yaratan Allah alemin ve insanın tarihi sürecine müdahil değil aracı varlıklar olan putlar ile tarihte var olmaya çalışmaktaydı. Ancak Müslümanlarda tarih yazıcılığında Allah alemi ve insanı hem yaratması ve yaratmaya devam etmesi hem de önceki peygamberlerde olduğu gibi Hz. Muhammed'i göndermesi ile tarihe müdahil olarak tarihte ana aktör olmuştur. Bu müdahil olma durumu İslâm tarih yazıcılığının makro tarihçilik olarak ifade ettiğimiz şekilde gerçekleşmesinin zeminini teşkil etmiştir. Bu sayede Müslümanlar tarih yazıcılığında tarihin aktörlerini netleştirmiştir.

Diğer taraftan İslâm, dönemin diğer bilinen coğrafyalarındaki tarih çalışmalarından istifade ettiği gibi Arap toplumunda oluşturduğu modellği taşıyarak onlara da çağ atlatmıştır. Bu toplumlar arasında tarih çalışmaları ile dikkat çeken iki kesim Yahudiler ve Hristiyanlardır. Yahudiler insanlık tarihini kabilevî yaklaşımla anlatırken Hristiyanlar insanlık tarihini Hz. İsa merkezli öncesi ve sonrası şeklinde bölümlendirmektedir. Müslümanlar ise geniş çerçeveli ve evrensel bir tarih anlayışına sahip olarak insanlık tarihini kaleme almışlardır. Bu yüzden Müslümanlar tarihi Peygamberler tarihiyle bir bütün olarak anlamaya ve anlatmaya çalışırken diğer peygamberleri birer yabancı olarak değil, Allah'ın farklı zamanlarda gönderdiği İslâm'ın peygamberleri olarak takdim etmişlerdir.

Müslümanlarda tarih yazıcılığı geçirdiği üç asırlık teşekkül döneminde tüm bu birikimi dikkate almakla yetinmemiş siyer ve megâzî, genel, hususi ve **şehir/bölge** tarihleri ve alt kategorileri ile bu birikime katkı sunarak bu birikime de çağ atlatmıştır. Bu konuda Müslümanlarda tarih yazıcılığının teşekkül döneminde Sind bölgesinden Anadolu içlerine, Çin sınırlarından Atlas okyanusuna kadar olan coğrafyada politik sınırlar, hanedanlar arasında hâkimiyet alanlarını genişletme mücadeleleri, savaşlar olsa da tarihçilerin hareketliliğinin bizleri şaşırtacak kadar yoğun olduğunu söyleyebiliriz. Bu hareket bazen tarihçinin bir ayet veya hadisin belirttiği vakıayı tespit veya açıklama bazen ilmîni artırmak amaçlı yaptığı yolculuklar bazen yöneticilerin seferlerinden sonra oradaki tarihçileri kendi merkezlerine götürmeleri yoluyla ve bazen de tarihçileri taltif ederek kendi merkezlerine cezbetmek şeklinde olmuştur. Müslümanlarda tarih yazıcılığının mevzubahis ettiğimiz ilkeleri ve tecrübeleriyle bağlantılı olarak insanlık tarihindeki merkezi konumunu ve vasatını doğru bir şekilde anlamamız ve anlatmamız gerekmektedir. Bu doğrultuda bugün tarihyazım anlayışımızı yeniden ıslah çabasına girmemiz elzemdir. Bunun için tarih yazıcılığında İslâm'ın ortaya koyduğu evrensel, bütüncül ve geniş perspektifi dikkate almamız zaruridir. Şüphe yok ki insanlık tarihini bu şekilde kavrar ve yazarsak modernitenin daraltıcı, indirgemeci, seçkinci ve ilerlemeci tahrifatına dayalı tarih düşüncesi bizim için sıradanlaşacak ve Avru-

pamerkezci yaklaşım, insanlık tarihyazımının merkezinden taşrasına dönecektir. Böylece insanlık tarihinin hangi dinamiklerden beslendiği ve hangi mecraya doğru aktığı daha net yazılabilecek ve bu ferasetle modern daralma içinde bulunan insanlığın ufku açılacaktır.

Extended Abstract

The mainstream approach to modern historical thought, grounded in humanist, rationalist, secularist, and progressive ideologies, has been characterized by a tendency to fragment the whole, magnify individual parts, centralize the European continent, and elevate European societies while imbuing them with a sense of superiority. In line with these characteristics, historiography has been shaped as neo-human-centered and Eurocentric, devoid of acknowledgment of divine influence or prophethood, and focused solely on the European experience. Consequently, societies outside of Europe have been marginalized in historical narratives and minimized in historiography. The undocumented sources of these cultures have been disregarded as historical evidence, and similarly, their written sources have been overlooked in historical studies, often relegated to a fictionalized role. Islamic historiography has undeniably fallen victim to this treatment. Western historiography has increasingly marginalized Islamic historiography, making it challenging to recognize its impact and influence. The influence of Western perspectives on Muslim societies has exceeded initial expectations, particularly in the context of their declining political, economic, and scientific independence over the past two centuries. This has led to a diminished capacity to actively shape historical developments. Consequently, there exists a prevailing sense of defeatism in Muslim communities, with a belief that they are unable to make meaningful contributions to human history, both presently and in the future. Addressing this challenge requires a comprehensive evaluation of historiographical processes in both Muslim and other societies, considering not only their recent history but also their distant past. Exploring the first three centuries, recognized as the formative period of Islamic historical writing, reveals significant contributions made by Muslim historians. These include preserving information through the *isnad* (chain of transmission) system, restructuring the calendar and diversifying historical genres into four main categories: *sirah* and *maghazi*, general, specific and city/regional histories. This period marked a watershed moment in the development of historiography within global history.

Because of all these, Muslims have clarified the actors in the construction of history by perceiving history as a process constructed together by human(s) (and the societies they bring together), the creator, and the prophets chosen among humans. Moreover, Islamic historiography has established from the very beginning, in a realistic and authentic way, the construction of history in which God, the universe and human beings are taken into account together. Since Islam is an uninterrupted, continuous and universal religion, its understanding of history is endless. As you may remember, the two main sources of Islamic historiography are the Holy Quran and hadiths. The most obvious issues that these two sources introduce to historical studies are the perspectives of “universality and continuity”. We have stated that Muslims collected the history of the age they lived in - all aspects of life. We should also point out that among the contributions of Muslims to the science of history is the development of different branches of history. In this regard, we have mentioned

above the importance of compiling the Holy Quran and compiling the Hadiths. Muslims pioneered the expansion of historiography by adding general histories, genealogical books, books on the history of cities, biographies, travel books, encyclopedias and geography books. In fact, if we take Said el-Endülüsî's *Tabakatü'l-Ümem* and İbn Haldun's *el-İber* books as examples, Muslims have been the pioneers of today's modern perspective on sciences such as not only the philosophy of history but also sociology.

Over the subsequent seven centuries, this contribution continued to evolve and diversify across different regions and dynasties. Research into historical writings predating Islam sheds light on the depiction of other societies and Arabs, while also elucidating the distinct reasons and features underlying the evolution of historical writing within the Islamic tradition. It becomes increasingly evident that Islamic historiography evolved with a unique emphasis on integrating previous knowledge, reflecting the framework of the Islamic faith. The Medina and Kufa schools are suggested to have spearheaded this development, outlining the framework for Islamic historiography. These examples not only identify the categories within the formative era but also elucidate the methods and fundamentals of historiography. This study demonstrates the significant contribution of Islamic civilization and Muslims to history and historiography, transcending debates on their role in human history. However, translations and copyrighted works on the early development of Islamic historiography often narrowly focus on specific aspects, neglect the broader context, excessively analyze individual components, or fail to address contemporary issues and propose innovative approaches to historiography. The aim is to dispel the prevailing defeatist mind-set among Muslims and challenge the misconception that they have had no impact or contribution to historical writing by reconnecting them to the roots of their own historical tradition. This approach will enable Muslims to transcend both Western historical narratives and fiction, as well as the limiting and oversimplified perspectives they entail. It is the historiographical principles, experiences, and knowledge of Islam that will provide an avenue for liberation from contemporary constraints.

Kaynakça | References

Abbot, Nabia. *Studies Arabic Literary Papyri I: Historical Texts*. Chicago: University of Chicago Press, 1957.

Afacan, Serhan vd. (ed.). *İran'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*. İstanbul: İLEM Yayınları, 2020.

Apak, Adem. "Fütûhât Eserleri". *İslam Tarihi Kaynakları*. ed. Adnan Demircan. İstanbul: Mana Yayınları, 2019.

Aras, Ömer. "Ensâb Eserleri". *İslam Tarihi Kaynakları*. ed. Adnan Demircan. İstanbul: Mana Yayınları, 2019.

Aydın, Ahmet. *Yavana: İslam Medeniyetinin Büyük Havzası*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.

Azimli, Mehmet. "Klasik Dönem Müslüman Seyyah ve Coğrafyacıları". *İslam Tarihi Kaynakları*. ed. Adnan Demircan. İstanbul: Mana Yayınları, 2019.

Barca, İbrahim. "Şehir Tarihi Eserleri". *İslam Tarihi Kaynakları*. ed. Adnan Demircan. İstanbul: Mana Yayınları, 2019.

Bozkurt, Nahide. *Müslüman Tarihçilerin Dünya Tarih Tasarımları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.

Demircan, Adnan. "Biyografik Eserler". *İslam Tarihi Kaynakları*. ed. Adnan Demircan. İstanbul: Mana Yayınları, 2019.

Deniz, Şefaattin vd. (ed.). *Hint Alt Kıtası'nda Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*. İstanbul: Fikir Kitap, 2024.

Donner, Fred McGraw. *Narratives of Islamic Origins: the Beginnings of Islamic Historical Writing*. Princeton: The Darwin Press, 1998.

Dûrî, Abdülazîz. *İslam Tarih Yazıcılığı Müslümanlarda Tarih İlminin Doğuşu*. çev. Halil İbrahim Hançabab vd. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023.

Emin, Ahmed. *Duha'l-İslâm*. Kahire: Lucneti't-Te'lîf ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1934.

Erol, Halil İbrahim vd. (ed.). *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*. İstanbul: İLEM Yayınları, 2021.

Fârûk Ömer Fevzî, *et-Tedvînü't-târîhî inde'l-Müslimîn* (el-Ayn: Merkezu Zayed li't-Türâs ve't-Târîh, 1425/2004).

Hacısalihoğlu, Mehmet vd. (ed.). *Balkanlarda Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*. İstanbul: Fikir Kitap, 2024.

Hamidullah, Muhammed. *İlk İslâm Devleti*. çev. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.

Hamidullah, Muhammed. *İslam Tarihine Giriş*. çev. Ruhi Özcan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.

Hamidullah, Muhammed. *Muhtasar Hadis Tarihi*. çev. Kemal Kuşçu. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.

Hamza el-İsfahânî. *Târîhu sinî mülûki'l-arz ve'l-enbiyâ*². nşr. Cevâd el-Îrânî et-Tebrîzî. Beyrut, 1961.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve 'âdâbi's-sâmi'*. 2 Cilt. thk. Mahmûd et-Tahhân. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1403.

Huizinga, Johan. *Philosophy and History: Essays Presented to Earnist Cassirer*. New York. Oxford University Press, 1936.

Humphreys, R. Stephen. *İslam Tarih Metodolojisi: Bir Sosyal Tarih Uygulaması*. çev. Murtaza Bedir-Fuad Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.

İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Zakir Kadiri Ugan. İstanbul: MEB Yayınları, 1991.

İbn Hişâm. *Sîret-i İbn Hişâm İslam Tarihi*. çev. Hasan Ege. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006.

İbn İshak. *Hz. Muhammed'in Hayatı*. haz. Muhammed Hamidullah. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012.

İğdi, Ahmet. "İslâm Tarih Yazıcılığına Etkisi Bakımından Hz. Ömer Dönemi". *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/2 (Aralık 2018), 128-137.

İLEM, İلمي Etüdler Derneği. "Medeniyet Havzalarında Tarih ve Tarihçilik (MHTT) Projesi". Erişim 18 Mart 2024. <https://www.ilem.org.tr/proje/medeniyet-havzalarinda-tarih-ve-tarihcilik-projesi-mhht>

Kaya, Mesut. "Hadis ve Tarih İlimleri Arasında Tefsir Tabakât Literatürü: Histografik Bir İnceleme". *İslam Araştırmaları Dergisi* 31 (Eylül 2014), 33-65.

Khalidi, Tarif. *Arabic Historical Thought in The Classical Period*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Küleççi, Cahit. "Genel Tarih Eserleri". *İslam Tarihi Kaynakları*. ed. Adnan Demircan. İstanbul: Mana Yayınları, 2019.

Melibârî, Zeynüddîn b. Abdilazîz b. Zeyniddîn b. Ali el-Ma'berî. *Tuhfetü'l-mücâhidîn fi bâ'di ahbârî'l-Burtugâliyyîn*. Beyrut: Müessesetü'l-Vefâ, 1985.

Öz, Şaban. *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 2008.

Özcan, Abdulkadir. "Tabakât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/299-301. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Özgüdenli, Osman Gazi. "Orta Çağ İslam Tarihi Yazıcılığına Kısa Bir Bakış". *İslam'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*. ed. Serhan Afacan vd. İstanbul: İLEM Yayınları, 2020.

Robinson, Chase F. *Islamic historiography*. Cambridge: Cambridge University, 2003.

Rosental, Franz. *A history of Muslim Historiography*. Lieden: Brill, 1952.

Sabuncu, Ömer. “Siyer Eserleri”. *İslam Tarihi Kaynakları*. ed. Adnan Demircan. İstanbul: Mana Yayınları, 2019.

Sezgin, M. Fuat. *Geschichte des arabischen Schrifttums (GAS)*. Lieden: Brill, 1967.

Sezgin, M. Fuat. “Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma’mer b. Râşid’in ‘Câmi’i”. *Türkiyat Mecmuası* 12 (1955), 115-134.

Şâmî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî eş-Şâfiî. *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-'ibâd*. 4 Cilt. thk. ‘Âdil Abdülmevcûd vd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414.

Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İstanbul Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma (İSAR) Vakfı Yayınları, 1998.

Uğur, Yunus. “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 3/6 (2005), 9-26.

Usta, Aydın. “Tevâif-i Mülûk (820-1040) ve Sâmânîler (819-1005) Dönemlerine İlişkin Kaynaklar”. *İran’da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*. ed. Serhan Afacan vd. İstanbul: İLEM Yayınları, 2020.

Wolf, Daniel. *Tarihin Küresel Tarihi*. çev. Mehmet Moralı. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2014.

Yılmaz, Harun. “Zengî ve Eyyûbî Dönemi İlim Hayatının Kaynakları”. *Mısır’da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*. ed. Halil İbrahim Erol vd. İstanbul: İLEM Yayınları, 2021.